

Mérhető csomópontok Budapesten: településfejlődés és a szórakoztatóipar összehasonlító statisztikája (1872–1900)

Prof. Dr.FORRAI JUDIT DSc

SE

E-mail : forraijud@gmail.com

IZSÁK ÉVA PHD

ELTE

E-mail : eva.izsak@gmail.com

DOI 10.23716/PT0.22.2018.11

Absztrakt:

Az élettudományok történetének egy olyan mátrixát mutatjuk be, amely két tudományterületről a városföldrajz és a társadalomtudomány oldaláról elemzi Budapest fejlődésének történetét a statisztika módszerének segítségével, meghatározott periódusban különböző paramétereit összehasonlítva, illetve egyidejű elemzésével vizsgálja a témát.

A városiasodás minden esetben koncentrációval jár együtt. A folyamat nemcsak a népességszám térben történő emelkedését, hanem az ennek következtében is kialakuló funkciók mennyiségének és minőségének rapid sűrűsödését is jelenti. Budapest városgyesítését (1872) követő évtizedek olyan statisztikailag is mérhető csomópontok kialakulását eredményezték, amelyek jellemzik a korabeli Székesfőváros területi és térbeni átalakulási folyamatait. A tanulmány röviden bemutatja az Első Világháborút megelőző évtizedek főbb városföldrajzi átalakulásait, a városi csomópontok képződésének hátterét s ezek mérési, statisztikai elemzésének lehetőségeit.

A város települési, gazdasági, közlekedési fejlődésének egyenlőtlenségét, bizonyos forgalmas pontok kiemelkedését vesszük górcső alá. Elemezzük, hogy a kialakult városias sűrűsödések egybe esnek-e a gyors népesség növekedésének következményéből fakadó egyik olyan társadalmi jelenséggel, mint a szórakoztató ipar, s ezen belül gombamód szaporodó éjszakai mulatók hirtelen kialakuló fejlődésével, e tények közös bemutatása több vertikumban egyszerre mutatja meg Budapest egyik arcát.

Kulcsszavak: Budapest, városiasodás, területi- térbeli átalakulás, városföldrajz, statisztika, szórakoztatóipar

Az urbanizáció folyamata növekedést, koncentrálódást, valamint új települési feladatkörök kialakulását és funkcióváltást jelent. A városi terek növekedése nemcsak népességkoncentrációt, de a városi életforma térbeli terjedését is jelenti. A folyamat nemcsak a településhálózat átalakulását jelenteti, hanem az urbanizációs folyamatait is megváltoztatja.. Jelen tanulmány röviden bemutatja Budapest és környékének városföldrajzi, társadalmi változásait, illetve a városi funkciók egyik jellegzetes megjelenését, a szórakoztatóipar területi terjedését és jellemzőit elemzi. Bizonyítani szeretnénk, hogy a város mérhető statisztikai csomópontjaiban nemcsak a társadalmi, gazdasági átalakulások, hanem ezzel szoros összefüggésben a városi szórakoztatóipar is mutatja a térbeli és területi eltéréseket.

A települési környezet átalakulása, a városi koncentrációk növekedése és a gazdaság kapcsolata a modernkori urbanizáció fontos jellemzője. A növekvő munkaerőigény a népesség és gazdaság térbeli koncentrációját is jelenti. A városok fejlődése a társadalmi viszonyok strukturális átalakulását is jelenti. A fenti térfolyamatok nemcsak történetileg változnak (TÍMÁR J. 2006)¹. Magyarország mintegy fél évszázaddal az ipari forradalom kibontakozását követően lépett a modernkori átalakulások útjára (ENYEDI, 1988 p-45, BELUSZKY 2007, p.69). Hazánkban az iparra alapozott társadalmi és gazdasági fejlődés, Budapest nagyvárossá válása az osztrák-magyar kiegyezést (1867) indult el. Öt évvel ezután - 1872.12.21- törvény egyesítette a három Duna-parti települést (Pest, Buda és Óbuda), s Budapest elnevezéssel létrejött a főváros.

1869-ben, az egyesítés előtt Budapestnek 297 ezer lakosa volt. Ennek kétharmada Pesten lakott. Ekkor Európában ez még nem számított jelentős népességkoncentrációnak, A problémát az okozta a későbbiekben, hogy Budapestet nem a mai nagyságú ország fővárosának méretezték, nem gondoltak arra, hogy valaha is elcsatolnak nemzetiségi területeket Magyarországtól. A későbbi Trianoni békediktátum tette túlsúlyossá Budapestet az országban. A városegyesítés után az ipari fejlődés következtében Budapest lakossága erőteljes növekedésnek indult. A dinamikusan fejlődő iparágak (közlekedési, mezőgazdasági, élelmiszeripari gépgyártás, építkezések stb.) rengeteg új munkalehetőséget adott az agrárproletárok, parasztok, kisiparosok számára (GÁBOR A. 2017)².

¹ TÍMÁR, J. 2006. : Az agglomerálódástól a szuburbanizációig. „Tértermelés” a posztiszocialista Magyarországon. In.: CSAPO T.-KOCIS Zs. (szerk): Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon. Savaria University Press Szombathelyi pp.: 31–51.

² GÁBOR A.

Ebben az időszakban egy sor olyan folyamat zajlott, ami bizonyította a nagyvárosi fejlődést, Az urbanizációnak mindkét szegmense érvényesül: a városodás és a városiasodás, melynek egyik legfőbb indikátora a népességszám-változás. A népességszám-változásból adódóan számos társadalmi dimenzióban változás állhat be, új társadalmi helyzetkép alakulhat ki. Ugyanakkor azt is figyelemmel kell kísérni, hogy a várostervezés miként viszonyult a főváros robbanásszerű növekedéséhez, milyen eszközökkel lehetett lakhatást biztosítani a fővárosba áramló embertömegeknek.. Ha már Budapest felvette a nagyvárosi jegyeket, akkor nyilvánvaló tény az is, hogy megjelenik a szegénység és a nélkülözés az alacsony státuszúak körében. Elemezve a szórakoztatóipar nagyvárosi terjedését és területi szerkezetét, a fenti folyamatok tükröződnek ezek térbeli megjelenésében.

A népességszám-változás és tényezői

Budapest népessége rohamtempóban növekedett a vizsgált időszakban. Ez a növekedés számos fejlesztési feladatot hártott az akkori városvezetés elé. Ilyen léptékű lakosságszám emelkedés mai magyar viszonylatban szinte elképzelhetetlennek tűnik. Ez azt jelenté, hogy ma a főváros egy Székesfehérvár nagyságú embertömeggel gyarapodna mindössze egy évtized alatt.

A népességszám ilyen léptékű növekedésének két közvetlen okkal lehet magyarázni: a magas természetes szaporodás és a bevándorlással. A magas természetes szaporulat annak volt köszönhető, hogy hazánk ekkor lépett át az ún. demográfiai átmenet második szakaszába. Ennek legfőbb jellemzője az, hogy a halálózási arányszám csökkenni kezd, míg a születések száma magas szinten stagnál (30 ezrelék felett). Az 1874-es évben 1000 lakosra 44 elveszületés jutott a fővárosban, ami kiugróan magas értéknek mondható. Ezenfelül a javuló életkörülményeknek köszönhetően a születéskor várható élettartam is megemelkedik, így beindítva egyfajta népességrobbanást.

A népesség jelentős része a kis-budapesti területeken koncentrálódott, ugyanakkor ki kell emelni azt is, hogy az 1870-es években a népességnövekedés üteme mind a kis-budapesti, mind a később Budapesthez csatolt részekben hasonló volt. Míg 1870-ben Pest, Buda és Óbuda népessége összesítve 270 476 fő volt, addig 1880-ra ez a szám már 360 551 főre emelkedett. Hangsúlyozzuk továbbá azt is, hogy az „elővárosok” lakosságszáma is dinamikus növekedést mutat, hiszen egy évtized alatt több, mint 10 ezer fővel többen éltek a településeken.

A város környéke fejlődésének 1870 táján kezdődő új szakaszára az elővárosi fejlődés kiterjesztése és kiteljesedése, új kapcsolatfajták jelentkezése jellemző. A volt Grassalkovich - uradalom felparcellázása az 1860-as évek végén viharos gyorsaságú változásokat indított el. Az első parcellázások a későbbi Kispesten és

Erzsébetfalván (Pesterzsébeten) indultak meg. Az itt telket vásárlók a fővárosi előnyöket kívánták az olcsóbb vidéki élettel összekapcsolni. A betelepülők szegényebb iparosok, iparossegédek, tisztségviselők, vasutasok voltak. 1872-ben megindult a társaskocsi-járat a pesti lóvasút végállomásáig. Elérhetővé válnak Pest és Kőbánya munkahelyei. A XIX. század utolsó harmadában a főváros hatása már a későbbi Nagy - Budapest határain kívül is kimutatható. Megszaporodott a kisiparosok száma, csökkent a mezőgazdaságból élők aránya. A szabadidős kapcsolatok lassan visszahúzódtak a budai oldalra. A Budai - hegység közlekedése korán kiépült, éppen az idegenforgalom igénye miatt (Vörös K. 1978)³

A vizsgált időszakban Nagy-Budapest lakosságának több mint 80%-a a „belső városrészekben” (Pest, Buda, Óbuda) lakott. Hozzá kell tenni azt is, hogy a „belső városrészek” népességének 65%-a a pesti oldalon élt. Ennek legfőbb oka a természetföldrajzi, azon belül is a domborzati viszonyokban rejlett. Az viszont kijelenthető, hogy Pest volt a főváros legdinamikusabban fejlődő része. Már a 19. század közepétől a növekvő népességgel párhuzamosan épültek ki Pest külvárosai. A sűrűn beépített területek határa azonban még nem érte el az ún. városárkot,⁴ az intenzív mezőgazdasági művelésű területek határát. Az épületek döntő része ekkor még földszintes volt, ugyanakkor a vizsgált időszakban kialakuló térszerkezet, elrendeződés gyakorlatilag máig fennáll. A kevésbé dinamikusan fejlődő Buda ekkoriban alig tudott túllépni a középkori városfalon. A sűrű beépítésű középkori szerkezetű Váron, Vizivároson és Tabánon kívül az 1870-es években csak a Krisztinaváros, a Rózsadomb a várfal mentén húzódó oldala és Ujlak szórványos beépülése volt tapasztalható. A belső övezeten kívül önállóan fejlődött és a Duna mentén Budával és Ujlakkal folyamatosan összeépült Óbuda mellett csak az ipari üzemek és zöldségeskertek közt szórványosan épülő mai XIII. kerület, illetve az önállóan fejlődő szőlői, kőbányája és sörfőzdéje köré települt Kőbánya számottevő.

Az önállóan fejlődő „elővárosok” népességszáma már ekkor az össznépesség 10%-át meghaladta. Jelentősebbek: az ipari külváros jellegű Újpest, amely az akkori nagyjából 7000 fős népességét a kiegyezés előtti céhkorlátozások következményeképp a belső városból kiszoruló iparosok és kereskedők teszik ki; mintegy 3500 fős, falusias jellegű Rákospalota, amelyet az első Pest-Vác vasútvonal lendített fel; a hasonló lakosságszámú Budafok, amely bortermelése, kőbányája és kézműipara miatt a Duna folyásirány szerinti jobb partján a legjelentősebb; valamint Soroksár, 5000 fővel virágzó agrártelepülés (CSANÁDI G. 1987)⁵

³ VÖRÖS K. 1978

⁴ A városárkot, vagy más néven „vonalarkot” 1711-ben létesítették a pestis elleni védekezés céljával. Vonala a Szív és Rottenbiller utcával, illetve keleten a Mező Imre és Hámán Kató úttal.

⁵ CSANÁDI Gábor 1987. Budapest- városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata. MKKE Szociológiai Tanszék, Budapest, p.394

A vándorlás aránya a népesség növekedésében a következőképpen alakult (1. táblázat) (FARAGÓ, 2008)⁶.

1. táblázat: Budapest népességének növekedése 1877–1920

Évek átlaga	Tényleges növekedés	Nettó vándorlási többlet	Vándorlás aránya a népességnövekedésben %
1877–1880	61 559	59 020	95,9
1880–1890	135 617	118 390	87,3
1890–1900	226 974	158 678	69,9
1900–1910	147 013	81460	55,4
1910–1920	48 625	30 894	36,5

Nemcsak a budapesti lakosok mennyiségi mutatói változtak, hanem a belső társadalmi szerkezete is, mint egy nagy kohóban úgy keveredett össze a hajdan legnagyobb létszámmal a német (52%), a magyar és szláv (döntően szerb) lakosokból álló egyesülés előtti 3 város, a folyamatos betelepülés, a kereskedelem, árucseré élénk forgalma miatt az addigi csoportok mellett nagy számmal betelepültek zsidó, görög, rác tót és örmény családok, közösségek. (POÓR, 1998)⁷

A meginduló nagyszabású építkezések, mint a hidak⁸, fontos középületek (Vigadó, Szent István-templom, Népszínház, MTA-székház, Egyetemi Könyvtár, Múcsarnok, Operaház stb.) vonzották a friss munkaerőt az ország egész területéről.

A felduzzadt lakosság lakásigénye nem volt arányban a rendelkezésre álló lakások számával, egyre kevesebb lakóterület jutott egy főre (Faragó, 2008).⁹ A hirtelen fejlődés igényeként elindultak az építkezési folyamatok, a belvárosban hatalmas bérháztömböket hoztak létre gyors ütemben, míg a város külső területén kertes házak szaporodtak. Építkezési hullámok szorosan összefüggenek a gazdasági konjunktúra alakulásával. Budapest 10 kerületéből is kiemelkedtek a hirtelen nagyarányú fejlődésével a pestiek közül az 1870-es években: a Belváros IV. kerület, így a többi európai nagyvároshoz hasonló urbánus népsűrűségű lett, a Belvárossal határos Lipótváros V. kerület és a Terézváros VI. kerület, majd az Erzsébetváros VII. kerület távolabb és Ferencváros (IX.), amelyek már más arculatot mutattak a belvárosihoz képest a lakossági összetételének megfelelően.

⁶ FARAGÓ Tamás: Budapest népességfejlődésének vázlata (1840-1941). 2008. 21.

⁷ POÓR János. Buda, Pest, Óbuda a 18. században EPA Budapesti Negyed 20–21. (1998/2–3)

⁸ Margit híd 1876, Ferenc József híd 1896, Erzsébet híd 1903

⁹ 1880-ban átlagosan 2,9 fő lakott egy szobában, de az egyszobás lakások esetében ez az érték elérhette a 4,5 főt. in: FARAGÓ T. (2008)

A bérházépítések, ezen belül a lakások száma nem volt elegendő a lakni vágyó tömegek igényének, ám azoknak akiknek nem állt rendelkezésre kellő anyagi fedezet, az egyre népszerűbb albérletek, majd a még gyengébb fizetőképesekek számára pedig népszerű lett az ágybérlők kategóriája is (főleg Kőbányán, vagy egyéb külső területeken) (FARAGÓ, 2008.8.). Megjelenésük a tipikus nagyvárosi jelenséget mutatja.

A népesség nemek szerinti összetételét tekintve a vándormozgalmak következtében a férfiak száma jóval magasabb volt, mint a nőké. Először a bevándorló férfiak próbáltak szerencsét, kerestek új munkalehetőséget a fővárosban. A férfitöbbség a nagyméretű építkezésekkel hozhatók összefüggésbe. Ha egyedül élő volt azért, hiszen mobilabbak voltak, mint a nők, ha családos volt, akkor előbb megteremtette a lehetőséget, hogy a család követhesse már biztonságosan, viszonylag konszolidált helyzetben.

A fővárosi népesség felekezeti összetételét tekintve az 1870-es években már lényegesen változatosabb képet mutat, mint fél évszázaddal korábban. A népesség döntő többsége – valamivel több, mint kétharmada – római katolikus, ötöde az izraelita felekezethez tartozott, a protestánsok (reformátusok és evangélikusok) pedig 6-6 százalékból volt meghatározható. A katolikusok kisebb-nagyobb mértékben mindenütt többséget alkottak, a három belső kerületben az izraelita felekezethez tartozók koncentráálódtak az addigi óbudai központon kívül. Egy idő után a hangsúly a következő pesti három kerületre tevődött: Lipótváros (V. kerület), a Terézváros (VI. kerület) és az Erzsébetváros (VII. kerület) jobban fejlődött a többi kerület mellett. A két protestáns felekezet hívei – különösen az evangélikusok – még elszórtabban helyezkedtek el Budapest különböző városrészeiben.

A kiegyezéstől 2–3 évtizeddel később a teljesen átstrukturálódott a városi szerkezet, bonyolult és sokrétű sajátosságai alakultak ki a különböző városrészek egyenlőtlen fejlődésének következtében, etno- és vallási kulturális arculatot is adva az újonnan kialakuló kulturális központoknak. A soknemzetiségű lakosság különböző csoportosulásnak megfelelően aszimmetrikus, de karakterisztikus városközpontokat hoztak létre, hangsúlyt adva a területi és kulturális egyenlőtlenségeknek.

Nemcsak paloták, házak, bérházak, de új utak is épültek az európai csillogó nagyvárosok, pl. a párizsi boulevardok mintájára, a Sugár út (a mai Andrássy út) és a Nagykörút, megnyitva üzletekkel, éttermekkel, színházakkal, kávéházakkal és egyéb szórakoztató helységekkel.

Nemcsak az elszegényedett rétegek, de a kispolgárok és a polgárok rétege is hirtelen megnőtt. A szűk lakások mintegy meghosszabbításai lettek a gombamód szaporodó kocsmák, kávéházak és egyéb szociális –időtöltő, szórakoztató helyek, amelyek változtattak a város térbeli és időbeli közegének ökológiáján és belső dinamizmusán.

A kulturális igényben és szolgáltatásban is nagy változások történtek. Az addig többségében német lakosság szórakoztatására működtetett német nyelvű színházak helyét a magyar nyelvű színházak veszik át, s újabbak nyitnak meg, részben a lokális, túlnyomó magyar anyanyelvű lakosok igénye, részben a fővárost és az országot átható szabad, nemzeti térként meghatározó kulturális identitás, mentalitás és tudás igénye miatt. (ERIKSE 2002)¹⁰

A lakosság asszimilálódása többtényezős etnikai, vallási, nyelvi, korcsoportos és nemi különbözősége okán is hosszabb folyamatot igényelt. A különböző társadalmi csoportok közül a hatalmas tömegű szegény rétegek aránytalanul magas létszáma mellett is tükröződik a sokszínűség. (GYÁNI 1995)¹¹ A fővárosba koncentrálódott nagyszámú elitréteg, a még nem számottevő középréteg polgár és kispolgár, a várost ellátó iparos réteg és a munkások hatalmas tömege együttesen alkotja az új városi lakókat az egyre növekvő nincstelen ellátatlanokkal együtt.

A nagyvárosi tömegek szórakozásában is tükröződik a multikulturális különbözőség, de ugyanakkor az az európai trend is nyomon követhető, amely új műfajokat teremtett, szélesebb skálát nyújtva a differenciált igényeknek. Az addig elit rétegek vizuális kultúráját a színház és operát popularizálták, emészthető formában közelebb hozták alacsonyabb nivójú más, új kialakult szórakoztató műfajokkal, könnyed vígjátékokkal, bohózzattal, operettel, kávéházakban, orfeumokban, a szállodák nagytermeiben a táncos, vidám, olykor frivol kabarékkal az új közönség rétegigényét, szubkultúráját megcélózva, szélesebb tömegek szórakoztatására. A városi új szórakozási kohézió alapja egy közös „nyelv” illetve közös szabadidős tevékenység megtalálása és ez lesz a mulatás, az ének, a zene, a ritmus és erotika együttese a végső szex reményében. Az ország bármely részéről érkező férfi vendégek legyen az iparos, kereskedő, köztisztviselő, dzsentri, módos terménykereskedő, stb. közös nevezője a mulatás lesz. Persze a hagyományos un. kétes-hírű házak, bordélyok működnek Budapesten a legtöbbjük a VI. kerületben, a Király, a Mozsár, a Nagymező és az Ó utcában; a VII. kerületben az Akácfa, a Dob, a Dohány, a Hársfa utcában; a VIII. kerületben pedig a Conti (ma Tolnai Lajos utca), a Bérkocsis és a Nagyfüvaros utcában. A luxusbordélyok a belvárosban, a Királyi Pál, a Képiró, a Bástya és a Magyar utcában üzemeltek. De ezek mellett egy új műfaj és újabb szolgáltatások indulnak diadalútjukra.

Ez az új budapesti világ nyitott és teljes mértékben befogadja a kozmopolita új, nagyvilági és félvilági műfajokat. Közös pont a szórakozásban az erotika és a szexualitás akár vaskos viccekkel, vagy pornográfiát súroló színpadi jelenetekkel,

¹⁰ THOMAS HYLLARD ERIKSE 2002: Etnikai osztályozás: mi és ök. In Kultúra és közösség. 6. évf. 3. sz. ISSN 0133-2597. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=18692

¹¹ GYÁNI Gábor 1995. Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Városháza, Budapest, 1995.8–9. (A város arcai)

akár látványban- pl. kán-kán tánc, akár bármilyen vokális élmény sikamlós szöveges formában, mint pl. a kuplék- chansonok, mint az új műfaj.

A szórakoztatóipar fejlődésnek indult, s hatalmas gépezet alakult ki belőle, sokakat foglalkoztatva, kialakítva egy újtipusú szórakoztatóipart kiszolgáló alkalmazotti réteget, akik ezt a gépezetet olajozottan működtetik. Az elitje a tulajdonos, aki megteremti és fedezi a költségeket, a helységet és az ott dolgozók összetartását, fizeti a bármilyen műsor kreatív megteremtőit, aki a műsorpolitikát szervezi, forgatókönyvet, szövegkönyvet ír, „rendez” s biztosítja azt a miliőt, amiért érdemes belépni a szórakozóhelyre, valamint a műsor szolgáltatói, zenekar, artista, bohóc, énekes és a prostituált. Mellé láthatatlan holdudvarként még rengeteg kiszolgálója lesz ennek a szórakoztató-és egyben szexiparnak, hol a szállásadó, a ruhakészítő, a személyes igényekkel foglalkozó (mosónő, takarító személyzet, stb.), a vendéglátást biztosítók, a beszállítók és a szórakoztatást végzők felhajtói, ellátói. Sokaknak nyújt megélhetést ez az újfajta lehetőség.

A szórakozni kívánók is differenciáltak, de minden igényt ki tud elégíteni ez a sokféle színvonalú szolgáltatás, hatalmas választékát nyújtva a pénz elköltésének, a szabadidő eltöltésének.

A vizsgált időszakban a nagyvárosi tömegek részére többnyire a mulatást a városligeti, vagy népligeti vurstli, a bábjátékok, a kintorna, ringlispiel, az állatkert, egyéb látványosságok és a kocsma jelentette. Ilyenkor a cselédlányok, a bakák, a szegényebb, de pénzzel rendelkező - fizetésből élők látogatták meg a hétvégén a látványosságokat. A kispolgárok és tisztviselők, a nagypolgárok számára sorra nyitottak meg az olcsó színházak, mozik, orfeumok, dalsarnokok. Igazi mulató várossá, sőt európai központtá fejlődött Budapest speciális ún. dalos szórakozóhelyekké, női zenekarokkal rendelkező ún. macskazenekarral egyes kávéházakkal, zengerájokkal és kuplerájokkal az addig szűk keresztmetszetű bordélyházak mellett kéjnőkkel¹². A prostitúció az iparosodáshoz és az urbanizációhoz kapcsolódó (FORRAI, 2003¹³ nagyipari jelenség mutatójává vált Budapesten is a maga gazdasági teremtőképeségével kiszolgálva a társadalmi mobilitás által kialakult városi igényeket, beilleszkedve és leképezve a városi infrastruktúrát. Létrehozva az új színhelyeit az addig hagyományos, csak bordélyrendszeren belül működő szexiparnak, sokszínű, a szórakoztatóiparral összefonódó szexipart, egy új fogyasztói kultúra kiépítését megteremtve.

Míg a kiegészítés idején szigorúan tilos volt a bordélyokban étkezni- szeszes italt fogyasztani és zenélni, addig megfordítva a vendéglátóhelyeken, ahol alapvető

¹² FORRAI J. Kávéházak és kéjnök. EPA Budapesti Negyed 12–13. (1996/2–3). 110–120. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00011/forrai1.htm>

¹³ FORRAI J. Munkaidő-szabadidő a mulató Budapesten a 19. század végén. Rendi Társadalom- Polgári társadalom 10. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipari és társadalom a 18–20. században. Hajnal István Kör - Nógrád Megyei Levéltár – Budapest.2003.295-306. http://hajnalokor.hu/files/rendi_es_polgari_010.pdf

tevékenység volt az étkezés és szeszital fogyasztás, sokszor zenés szolgáltatással kapcsolódott a felbukkanó erotikus tánc, vagy egyszerűen a szexuális felkínálkozás. Mindez egy sajátos keveredése az európai nagyvárosokban már kialakult nemzeti és lokális arculatával. Míg Párizsban Chat Noir nevű kávéházban kezdtek először rendszeresen szonokokat, verseket, táncszámokat és kis bohózatokat előadni egy pódiumon az asztalok körül helyet foglaló közönség előtt, a francia kabaré műfajából fejlődött ki a központi szerepet játszó chanson. A németeknél az első kabarét a fiatal Reinhardt és baráti társasága hozta létre, mely már 1900-ban működött a Berliner Künstlerhausban, s ekkor kezdték magukat Goethétől kölcsönzött ironikus néven „Schall und Rauch”-nak (Zaj és füst) nevezni. Ennek hatására nyitott meg Budapesten 1901-ben alapított Tarka Színpad – a Fővárosi Orfeum (ma a Fővárosi Operettszínház) egyik földszinti helységében. A vállalkozás azonban mindössze egy évig élt, aztán megbukott. Ekkor kezdett sajátos un. pesti arcot ölteni a pesti kabaré, gyakran összefonódva, vagy csak imitálva az erotikus és nyílt szexuális felajánlkozással. Kosztolányi¹⁴ így jellemzi később: *„A mi kabarénk nem montremartrei diák-csapszékek friss szellemességét és bájos kajánságát szölogatja, mint a párizsi, nem véres, nem halálos, nem ideg-csigázó, mint a berlini, nem tüntet idéltlen, kispolgári léhaságával, mint a bécsi.”*

Varieté, kabaretek, Tingel-Tangel, chantantok, zengerájok, vagy dalcsarnokok alacsony színvonalú énekes, zenés üzlethelységek, olykor a pincében lévő füstös mulatóhelyek nyitottak meg sorban, ahol a nők kihívó, laza öltözetben, nem képzett énekhanggal kuplédalokat énekelnek, mint chansonettek és néhány akrobatikus táncot mutattak be. Bűvész és pantomim mutatványosok, valamint szalonhumoristák, komikusok szórakoztatták a vendégeiket. A kuplédalok tartalma sikamlós, olykor pornográf elemeket tartalmaz. A virágos lány, a kenyereslány, a kasszírő, a ruhatáros, vagy a szeparékba meghívott un. művésznők biztosították a férfi vendégek zavartalan és idilli szórakozását, hol a helyszínen lévő szeparékban, hol e vendéglátóhelységek mellett létrehozott un. hátsó szobákban, vagy közeli szálláshelyeken. Mindez a szolgáltatás többféle fizetési kategóriában állt rendelkezésre. Az éjszakai talmi csillogás, berendezett un. „színház” összes kelléke elegendő volt ahhoz, hogy hatalmas tömeget vonzzon a lassan kialakult szórakoztató negyedben. Ezek nem kerülethatárok között jöttek létre. A főtengey a Király utca, ahol szinte minden kapualj egy ilyen vendéglátó helység volt.

Am nem mindenki akart a lassan kialakuló zsidó negyedben, a központi főutcajában a Király utcában és környékén szórakozni, így nem messze pár utcasarokkal más határos kerületekben csillogó orfeumok mint pl. a csodás, Lajta Béla által tervezett és épített szecessziós mulatóhelység jött létre a Szerecsen utcában (ma Paulay Ede) Parisiana mulató néven (3. ábra) (Friedmann Orfeum), ma

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, 1922: Színházi Élet, 38. sz.

az Új Színház néven működik, színházi funkcióval. A többi magasabb kategóriájú mulatók is egymás után nyitottak meg, lassan elválva az irodalmi kabaréktól, a polgári létforma elengedhetetlen elemévé vált ezek esténkénti látogatása: Bonbonierre, Jardin d'Hiver, Folies Caprice, UHU Mulató, Koronaherceg, Royal Orfeum, Washington Mulató, Steinhardt Mulató, Fodor Mulató, Apolló Mulató, Chat Noir Kávéház, Trocadero, Imperial, Kék macska, Harmónia dalszarnok, valamint bizonyos kávéházak és kávéházak (ALPÁR 1978).¹⁵

A prostitúció kulturális reprezentációjának fellendülése mutatja a változó normák és a prostitúció nyilvános észlelésének megváltozását, szinte „művészi” szintre emelését. Erősítve ezzel a kortárs képmutatását a nemekről, vagyis a női nemről. A város teljes mértékben szexualizálódik. Lassan kinyitódnak az addig titkos ajtók, az elsötétített ablakok, a titkos és szégyent keltő szexuális ösztönök, és kezd egy jól látható szemernyi szemérmes sem takaró, intimitást, érzelmeket teljesen nélkülöző nagyipari, nagyvárosi szexuális üzletté válni a női test. Már nem a diszkrét bordély falain belül zajlik a férfiak pénzért vásárolt szexuális kielégítése, hanem városi nyitott térré, látvánnyá merevedik, színpadi csillogást ad neki. Mobilizálja és popularizálja ezt a fajta „szabadidős programot”. Addig „csak prostitúciós üzlet alapja volt a szexualitás, most már városi giccskultúrába öntött közhelyes, általános valódi és átvitt értelemben színesztéziává válik a szórakoztatóipar, a vendéglátóipar és a prostitúciós ipar együttesen. Túlnő mindegyik alkotó része a maga keretein, s együttesen előnti a városi teret, szerves részévé válik a mindennapi életnek, szokás és természetes, egyben elfogadható eleme az estnek a maga tamli csillogásával, művészi beütésével. Együttesen a másik elemeként az ebben az iparban dolgozó szegénység és kiszolgáltatottság folyamatos jelenlétével, a romanticizmust vegyítve a vásárolt szexuális „szelíd” erőszak igényének valóságával. A bordélyok zárt faliból a „kolostori” zárásából látható, köznapi, városszerte kialakult természetes polgári elfoglaltsággá válik a szexualitás, s Budapest európai mulató fővárossá válik.

Ez a hirtelen fellendülés a szórakoztatóiparon belül a szexipar, a női hús szabad vására koránt sem a szocializáció modern terméke, hanem a tőke rövidtávú befektetésének remek lehetősége. Dacolva és egyben válaszul a kor új, feminista szellemével, a nők egyenjogúsításának problémájával, a női munkalehetőség kiszélesítésének igényével, a nők egyetemi tanulmányainak megvalósításával, az új kialakulóban lévő nőtípus elleni tiltakozás gyanánt tovább élteti és megmutatja az un. hagyományos női szerep azon arcát, amelyet évezredek óta a társadalom törvénybe és szokásjogba betonozott, a férfi társadalom mindenképpen érvényre juttatott szexuális igényének kielégítésére. A kollektív reprezentáció részévé válik a mindennapoknak, hogy az apa a fiát elviszi a bordélyba, bevezeti a szexuális életbe,

¹⁵ ALPÁR Ágnes: A Fővárosi Kabarék műsora 1901-1944. Magyar Színházi Intézet. Budapest, 1978.

hiszen ez lesz a mintája a férfi mentalitásnak, a gyermekről való gondoskodás egy immár elfogadott beavatási szertartásának. Mint ahogy szokássá vált, ha egy kereskedő a fővárosba érve megkötve a jó üzletét, vagy pont a sikertelenség okán este egy mulatóhelyre ment. Szinte kötelezővé válik ezt az élményt begyűjteni minden magát férfinak nevezett Pestre látogató vendégnek, vagy városlakónak. Sőt a kinyitott városi mulató szintér sikkes, modern, kulturális szórakozássá változtatta a hajdani „budoárok titkait.”

Szinte mindennapi, állandósult szokássá vált a szexuális szabadság un. közhelyszerű karnevalizált események iránt. Ez a karnevalizmus (BAHTYIN, 2002)¹⁶ egy alapvető subkulturális rituálét alakított ki a budapesti mulatóhelyeken színpadi kellékekkel, amelyek elengedhetetlenek a nagyvilági női accessoirekkel (hamis ékszerek, csipkék, struccotlak, kesztyű, harisnya, alsónemű, legyező, parfüm, arcfestés, hajtűk, stb.) finom anyagokból készült csábító, erotikus színű, kihívó ruhadarabokkal, a helyszínre varázsolt ősi népi karnevál hangulatával. Mindez kiegészítve, koreográfiával, speciális kosztümmel, zenével a kulturális piac giccs formába öntött maszkjával erősítette, keretbe foglalta, „művészi” szintre emelte, jobban eladhatóvá tette a szexuális vásárt.

Bár a statisztikák szerint csökken a bordélyok száma, de megnövekedett a bejegyzett prostituáltak száma Mindez koránt sem mutatja a teljes vertikumot az éjszakai életben dolgozó prostituáltakról, hiszen vagy titkossá váltak, vagy „művészek” lettek ezeken az új mulató helyeken. Ugyanakkor a női munkalehetőség igen beszűkült keresztmetszete nagyban befolyásolta a választható önálló megélhetés módjait. A szexipar nagy felvevőpiacot jelentett munkaerő szempontjából, amelyben nagyon sok ember talált munkát, megélhetést.

Budapest kettős arca teljes vertikumában egy újfajta városszerkezetet mutat a vizsgált időszakban, mint azt tanulmányunk elején jeleztük: bemutattuk és bizonyítottuk, hogy a város mérhető statisztikai csomópontjaiban nemcsak a társadalmi, gazdasági átalakulások, hanem ezzel szoros összefüggésben a városi szórakoztatóipar is mutatja a térbeli és területi eltéréseket

Felhasznált irodalom

ALPÁR ÁGNES: A Fővárosi Kabarék műsora 1901–1944. Magyar Színházi Intézet. Budapest, 1978.

BAHTYIN, MIHAIL, 2002: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája Osiris, Budapest., ISBN: 9633891914

¹⁶ MIHAIL BAHTYIN: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája Osiris, Budapest, 2002. ISBN: 9633891914

CSANÁDI GÁBOR 1987. Budapest – városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata. MKKE Szociológiai Tanszék, Budapest, p.394

ERIKSE , THOMAS HYLLARD 2002: Etnikai osztályozás: mi és ők. In Kultúra és közösség. 6. évf. 3. sz. ISSN 0133-2597.

http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=18692

FARAGÓ TAMÁS: Budapest népességfejlődésének vázlata (1840-1941). 2008. 21.

FORRAI J. Kávéházak és kéj nők. EPA Budapesti Negyed 12–13. (1996/2–3). 110–120. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00011/forrai1.htm>

FORRAI J. Munkaidő-szabadidő a mulató Budapesten a 19. század végén. Rendi Társadalom-Polgári társadalom 10. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipari és társadalom a 18–20. században. Hajnal István Kör - Nógrád Megyei Levéltár – Budapest.2003.295–306.

http://hajnalkor.hu/files/rendi_es_polgari_010.pdf

GYÁNI GÁBOR 1995. *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* Városháza, Budapest, 1995.8–9. (A város arcai)

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1922: Színházi Élet,38. sz.

POÓR JÁNOS. Buda, Pest, Óbuda a 18. században EPA Budapesti Negyed 20–21. (1998/2–3)

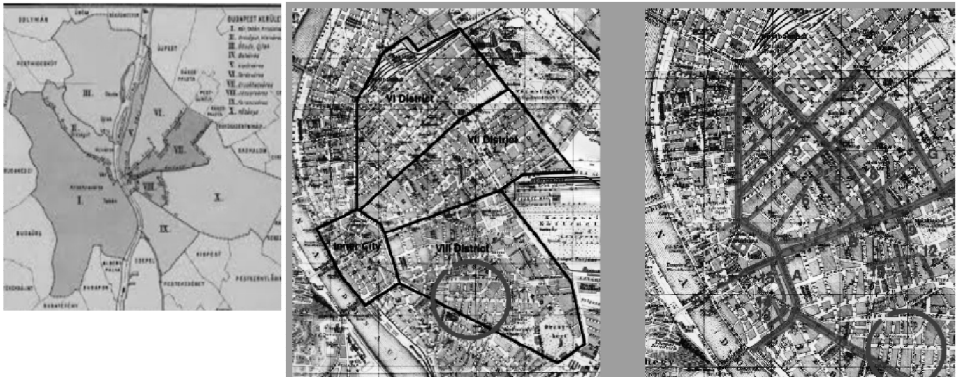
TÍMÁR, J. 2006.: Az agglomerálódástól a szuburbanizációig. „Tértermelés” a poszt szocialista Magyarországon. In.: CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (szerk): Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon. Savaria University Press Szombathelyi pp. 31–51

VÖRÖS KÁROLY. 1978: A fővárostól a székesfővárosig. 1873–1896. In.: Budapest története Szerk.: GEREVICH LÁSZLÓ. Budapest főváros tanácsa.

Ábrák

1. ábra: Georges Seurat, *Le Chachut (The Can-Can)*. 1890. Köller-Müller Museum

2. ábra: Bordélyok, szórakozóhelyek és prostituáltak szolgáltatásai Budapesten 1890–1910

3. ábra: *Parisiana mulató*

Measurable hubs in Budapest. A comparative statistics of urban development and entertainment industry (1782-1900)

This study presents a special matrix of history of life sciences, while using two branches of sciences namely urban geography and social sciences to analyse the historic development of Budapest by methods of statistics and to compare and evaluate specific parameters in different periods of this city.

Urbanisation has always been coupled with concentration. This process involves not only the spatial increase of population but also the rapid growth in density of quantities and qualities of functions. The decades following the Unification of former three cities to Budapest (1872) resulted in statistically measurable emerging hubs which characterise the territorial and spatial transformation of the contemporaneous capital city. This study presents briefly the main changes in the urban geography prior to the World War I, including the background of emerging urban hubs, and the options of their measuring and statistical analysis.

We examined the inequalities of the city's local, economic, and transportation development and the emerging specific busy hubs respectively. It was also analysed whether there is an overlap between the newly emerged urban concentrations and some social phenomena of the entertainment industry as mushroom growth of the night clubs. Comprehensive demonstration of these phenomena shows one typical side of the multifaceted features of the capital Budapest.

Keywords: Budapest, urbanization, territorial-spatial transformations, urban geography, statistics, entertainment industry